

Anarhistička biblioteka

Anti-Copyright

Vrijeme kao izvor nezadovoljstva

John Zerzan

John Zerzan

Vrijeme kao izvor nezadovoljstva

<http://www.stocitas.org/>

[zerzan%20vrijeme%20kao%20izvor%20nezadovoljstva.htm](http://www.stocitas.org/zerzan%20vrijeme%20kao%20izvor%20nezadovoljstva.htm)

Prijevod originalno objavljen u knjizi John Zerzan:

Anarhoprimitivizam protiv civilizacije, Jesenski i Turk, Zagreb,
2004.

anarhisticka-biblioteka.net

Sadržaj

Vrijeme i simbolički svijet	9
Vrijeme za molitvu, vrijeme za rad	14
Vrijeme u književnosti	19
Psihologija vremena	21
Vrijeme u znanosti	24

Bezvremenost broja bitna je sastavnica tog odmicanja koja uvelike pomaže vremenu da se uspostavi kao nedokidiv i čvrst pojam.

Uz pomoć zvijezda, godina i njezina razdioba nameću se kao instrumenti organizacijskog autoriteta. Uobličenje kalendara ključno je za uobličenje civilizacije. Kalendar je, naime, prvi simbolički artefakt koji upravlja ljudskim ponašanjem mjereći vrijeme. Ovdje, međutim, nije riječ o kontroli vremena, nego upravo suprotno: riječ je o procesu u kojem vrijeme zatvara čovjeka u svijet zbiljskog otuđenja. U takvom svijetu otuđenja ni jedan odrastao pojedinac nije sebi sposoban priskrbiti ili prisvojiti slobodu od vremena u kojoj svako dijete po prirodi uživa – i koju mora izgubiti. Privikavanje na vrijeme, ta bit školovanja, presudno je važno za društvo. To privikavanje, sažeto ističe Fraser, *gotovo paradigmatiski sažima sve značajke procesa civiliziranja.*

razmatranja vremena, to je djelo potaknulo vrlo živu raspravu u filozofskim krugovima.

Vrijeme je jedina ideja dosljedna sebi u svim svojim dijelovima, zapisao je Merleau-Ponty. Tu uviđamo potpunost otuđenja u izdvojenom svijetu kapitala. Vrijeme se shvaća bez razmatranja njegovih dijelova, čime se razotkriva njegova totalnost. Kriza vremena je kriza cjelovitosti. Njegova pobjeda, naoko čvrsto osigurana, zapravo nije bila potpuna sve dok su postojali ljudi koji su dovodili u pitanje prve pretpostavke bivanja.

Iznad jezera Silviplana, Nietzsche je pronašao nadahnuće za djelo *Tako je govorio Zaratustra. Šest tisuća stopa nad ljudima i vremenom...* zapisao je u svome dnevniku. No, vrijeme nije moguće nadići oholim prijezirom prema čovječanstvu jer dokinuće otuđenja koje ono stvara ne može ostvariti osamljeni pojedinac. U tom smislu, osobno mi je bliža Rexrothova formulacija: *Jedini apsolut jest zajednica ljubavi u kojoj vrijeme nestaje*.

Možemo li dokinuti vrijeme? Njegovo gibanje može se smatrati gospodarom i mjerilom društvene egzistencije koja polako, ali nedvojbeno postaje praznijom i tehnički posredovanijom. Oprečno svemu što je spontano i neposredno, vrijeme sve jasnije otkriva svoju povezanost s otuđenjem. Naš projekt obnove zato mora svojim opsegom obuhvatiti svu širinu njihove združene vlasti. Podijeljeni život zamijenit će se mogućnošću uspostave cjelovitog i potpunog života — života bez vremena — tek kad uklonimo primarne uzroke te podjele.

Supstantiviranje vremena trajalo je toliko dugo da se ono danas doima poput neprijeporne prirodne činjenice, poput zasebno postojeće sile. Jačanje svijesti o vremenu — prihvaćanje vremena — dio je procesa prilagodbe na izrazito materijalističko poimanje svijeta. Vrijeme je konstruirana dimenzija i temeljna sastavnica kulture. Po prirodi neiscrpno, ono je savršen model vladanja.

Svaki ritual je čovjekov pokušaj da se pomoću simbolizacije vrati u bezvremeno stanje. Ritual je, međutim, čin čovjekova istupanja iz tog stanja i pogrešan korak koji ga odvodi još dalje od željenog cilja.

Ako je suditi prema velikom broju novijih filmskih naslova — kao što su *Povratak u budućnost*, *Terminator*, *Peggy Sue se udala* itd. — dimenzija vremena privlači veliku pozornost. *Kratka povijest vremena* Stephena Hawkinga ne samo da je postala svjetski *bestseller*, nego je pretvorena u popularan film. Začudno je i to da se, uz mnogo knjiga koje izravno tematiziraju problematiku vremena, javlja i priličan broj onih koje to zapravo ne čine, ali ipak u naslovu rabe spomenuti pojam; tako, primjerice, Virginia Spate svoju knjigu naziva *Boja vremena: Claude Monet*. Takve referencije vezane su, makar neizravno, za naglu, pomalo paničnu svijest o vremenu i zastrašujući osjećaj naše vezanosti za vrijeme. Vrijeme sve češće postaje ključnom manifestacijom otuđenja i poniženja, dviju sastavnica koje tako snažno obilježavaju suvremenu egzistenciju. Ono obasjava čitav izobličeni krajobraz, a činit će to i u budućnosti, sve dok čitav taj krajobraz — zajedno sa silama koje ga oblikuju — ne bude izmijenjen do neprepoznatljivosti.

Razmatranje koje slijedi nema gotovo nikakve veze s oduševljenjem što ga vrijeme budi u filmotvoraca i televizijskih producenata, ni sa suvremenim akademskim zanimanjem za geologijsko poimanje vremena, povijesni razvoj satnih mehanizama i sociologiju vremena ili pak s osobnim stavovima i savjetima o pravilnom korištenju vremena. Različiti vidovi i uprizorenja vremena ni u kom slučaju ne zaslužuju toliku pozornost, kao što je zaslužuju unutar-nji smisao i logika vremena. Jer, unatoč tomu što je zamršeni ustroj vremena postao, prema riječima Johna Michona, *svojevrсна intelektualna opsesija*, društvo se jednostavno teško s njime nosi. U dodiru s vremenom, suočavamo se, naime, s filozofijskom zagonetkom, psihologijskim misterijem i logičkim problemom. Mnogi su pojedinci — s obzirom na vremenu inherentno pitanje konkretizacije — od samih početaka razlikovanja vremena po sebi od vidljivih i opipljivih promjena u svijetu, doveli u pitanje postojanje takve dimenzije. Kao što je zapisao Michael Ende: *Svijet krije jednu veliku, a ipak svima poznatu, tajnu. Svi smo dio te tajne, svi smo je svjesni, ali malo ljudi razmišlja o njoj. Ta tajna je vrijeme*.

Što je, dakle, *vrijeme*? Spengler je napomenuo da nikome nije dopušteno postaviti takvo pitanje. Fizičar Richard Feynman je odgovorio: *Molim vas, ne postavljajte mi to pitanje. Odgovor je gotovo nemoguće naći.* Iskustveno, kao i teorijski, laboratorijska istraživanja ne mogu razotkriti protjecanje vremena, s obzirom na to da nema instrumenta koji bi registrirao njegovo gibanje. Zašto, međutim, imamo tako snažan osjećaj da vrijeme uistinu prolazi i nezaustavljivo teče određenim smjerom, ako se to zapravo ne događa? Zašto smo svi tako opčinjeni tim *prividom*? To je pitanje posve istovjetno pitanju *zašto smo toliko opčinjeni otuđenjem*? Prolazak vremena nešto je s čime je većina ljudi blisko upoznata, dok sâm koncept vremena vješto izmiče tumačenju; to, međutim, nije nimalo čudno, u svijetu čiji opstanak ovisi o mistifikaciji njegovih temeljnih kategorija.

Postvarenje vremena pretvorilo je tu nejasnu kategoriju u prirodnu činjenicu, silu koja postoji sama po sebi. Jačanje svijesti o protoku vremena — samo prihvaćanje vremena — proces je prilagodbe na izrazito materijalističko poimanje svijeta. Riječ je o konstruiranoj dimenziji koja čini najelegantniji vid kulture. Neumoljiva narav vremena u tom je smislu najizvorniji model vladanja.

Što dalje odmičemo u vremenu, prilike su sve gore. Prema Adornu, živimo u vremenu raspada iskustva. Pritisak vremena, poput pritiska njegova izvornog pretka, podjele rada, fragmentira i raspršuje sve što mu je prethodilo. Jednoličnost, izjednačenje i odvajanje, proizvodi su nesmiljene sile vremena. Istinska ljepota i smisao onog dijela svijeta koji *još-nije* kulturno postojano koračaju prema uništenju, u ritmu jedinstvena satnog mehanizma svekolike kulture. Napomena Paula Ricoeura (1985.) prema kojoj *ljudi nisu sposobni stvoriti koncept vremena koji je istodobno kozmologijski, biologijski, historijski i individualan*, previđa bitno preklapanje spomenutih kategorija.

U vezi s tim *prividom* koji omogućava i prati sve oblike zatočeništva, Bernard Aaronson iznio je zapažanje prema kojemu *svijet vrvi različitim oblicima propagande koji trebaju opravdati njegovo posto-*

miju ili *povratnost* ljudskog odlučivanja, takvo prenošenje *prirodnih zakona* na polje društvenih odnosa gotovo je neupitno. Lagget je sljedećim riječima izvanredno opisao situaciju: *Iz te perspektive slijedi da je smjer vremena, predstavljen na impersonalnoj razini termodinamike, blisko povezan s onime što mi, kao ljudi, možemo ili ne možemo učiniti.* Ono što Prigogine i njegovi istomišljenici obećavaju vladajućem sustavu jest iskorjenjivanje *kaosa* uz pomoć modela nepovratnog vremena. Vladavina kapitala uvijek je bila obilježena strahom od entropije i nereda. Otpor, poglavito onaj prema radu, istinska je entropija koju vrijeme, povijest i napredak neprekidno nastoje dokinuti. Prigogine i Stengersova tako na jednome mjestu pišu: *Nepovratnost je obilježje ili svih razina ili ni jedne.* Igra je to na sve ili ništa, a ulozi su golemi.

Otkako je civilizacija pokorila čovječanstvo, ljudi su bili prisiljeni živjeti s melankoličnom sviješću da su čovjekove najviše težnje možda jednostavno nedostižne u svijetu kojim tako nepokolebljivo vlada vrijeme. Što se više užitak i razumijevanje odmiču iz čovjekova dosega — a to je sama bit civilizacije — to vrijeme postaje sve opipljivije. Nostalgija za prošlošću, opčinjenost idejom o putovanju kroz vrijeme i mahnjita žudnja za produljenjem životnoga vijeka, samo su neki od simptoma bolesti vremena za koju još nema lijeka. *Jedino što ne propada s vremenom jest vrijeme samo*, zapisao je Merleau-Ponty.

Uz naznačenu općenitu odbojnost, čini se nužnim iznijeti i neke konkretne primjere oponiranja konceptu vremena. Godine 1990., osnovano je Društvo za zaustavljanje vremena koje u četiri europske zemlje ima nekoliko stotina članova. Bitno manje hiroviti nego što bi se to moglo naslutiti, članovi društva s iznimnom predanošću zagovaraju obrtanje trenutačnog ubrzanja vremena u svakodnevnom životu, kako bi se osigurao bitno kvalitetniji život. Knjiga Michaela Theunissena *Negativna teologija vremena*, objavljena 1991. godine, otvoreno se suprotstavlja vremenu koje autor smatra najvećim čovjekovim neprijateljem. Zbog izrazito negativnog

govori Drugi zakon potvrđena je u izoliranim sustavima u kojima nisu dopušteni nikakvi doticaji s okolinom; no svemir možda nije takav zatvoreni sustav. Sklar ističe da mi ne znamo da li se opća entropija svemira zapravo povećava, smanjuje ili ostaje ista.

Unatoč spomenutim aporijama i prigovorima, gibanje u smjeru *nepovratne fizike* zasnovano na temeljima Drugog zakona neosporna je činjenica čije su implikacije uistinu zanimljive. Laureat Nobelove nagrade 1997. godine, Ilja Prigogine, jedan je od najpredanijih i najglasnijih zagovornika stajališta prema kojemu sve razine egzistencije obilježene nejednosmjernim vremenom. I dok su u bitnom smislu sve važne znanstvene teorije posve neutralne prema vremenu, Prigogine vremenu pridaje ključno mjesto u pitanjima univerzuma. Prema njemu i srodnim mu misliocima, nepovratnost vremena je svenadsvođujući primarni aksiom.

U navodno bezinteresnom prostoru znanosti, pitanje vremena očito je poprimilo određene političke dimenzije. Na simpoziju održanom 1985. godine pod pokroviteljstvom Honde, Prigogine je izjavio: *Pitanja o porijeklu života, porijeklu svemira ili porijeklu stvari više jednostavno nije moguće razmatrati bez temeljne pretpostavke o nepovratnosti*. Vodeći američki zagovornik ideje o visokotehnologiziranom svijetu, Alvin Toffler, nije slučajno napisao nadahnut predgovor jednom od temeljnih ogleđa provremenske provenijencije, zajedničkom uratku Prigoginea i Stengersove pod naslovom *Poredak iz kaosa*. Prigogineov učenik Ervin Laszlo, nastojeći legitimirati i proširiti dogmu o univerzalnoj nepovratnosti vremena, postavio je pitanje *možu li se prirodni zakoni primijeniti na ljudski svijet?* Nedugo zatim ponudio je i odgovor na svoje nedomišljato pitanje: *Opća nepovratnost tehnološkog razvoja premošćuje raznositnost individualnih grananja, vodeći povijesne procese u jedinstvenom i očitom smjeru od primitivnih plemena prema modernim tehnološkim državama*. Kakve li znanstvenosti!

Prijenos prirodnih zakona na društveni svijet gotovo da i ne traži dodatnu razradu. Za razliku od burnih rasprava vezanih za vrijeme, podjelu rada i megastrojeve koji zajednički razaraju auto-

janje. Čitava svijest, zapisala je pjesnikinja Denise Levertov, *svijest je o vremenu*, upućujući na razmjere naše otuđenosti u vremenu. Kao podanici njihova kraljevstva, ljudi svjedoče jačanju prevlasti vremena i otuđenosti, koji zajedničkim snagama iskorjenjuju svakodnevi život. *Znači li to*, pita se David Carr, *da je borba za opstanak usmjerena ponajprije na dokinuće vremena?* Možda je vrijeme doista posljednji neprijatelj što ga valja uništiti.

Hvatajući se u koštac s tim sveprisutnim, a ipak nepoznatim neprijateljem, čini se lakšim reći što vrijeme nije. Ono, iz posve očitih razloga, nikako nije istovjetno s promjenom. Nije riječ ni o slijedu ili uzastopnom poretku. Pavlovljev pas vjerojatno je shvatio da nakon zvuka zvona slijedi hrana; kako bi se inače moglo potaknuti snažno izlučivanje slina nakon zvuka? No, psi nemaju svijest o vremenu, pa se ne može tvrditi da je vrijeme sastavljeno od *prije* i *nakon*.

Isto vrijedi i za neprimjerene pokušaje objašnjavanja čovjekova, sve samo ne inherentnog, poimanja vremena. Neurolog Gooddy, slijedeći Kantove postavke, opisuje svijest o vremenu kao *jednu od naših podsvjesnih pretpostavki o svijetu*. Neki tu svijest, ništa primjerenije, vide proizvodom mašte, a filozof J. J. C. Smart zaključuje kako je riječ o osjećaju koji *proizlazi iz metafizičke pomutnje*. McTaggart, F. H. Bradley i Dummett među rijetkim su umnicima dvadesetog stoljeća koji su zaniijekali da vrijeme postoji zbog njegove logičke proturječnosti, no čini se očitim da prisutnost vremena ima bitno dublje razloge od puke mentalne zbrunjenosti.

Ne postoji ništa što bi se, makar približno, moglo usporediti s vremenom. Ono je jednako neprirodno, a ipak jednako univerzalno poput otuđenja. Chacalos ističe kako pojam sadašnjosti jednako zbunjuje i neobjašnjiv je kao i samo vrijeme. Što je sadašnjost? Znamo da je to uvijek ono *sada*; čovjek je, u bitnom smislu, vezan za to sada i ne može iskusiti ni jedan preostali *dio* vremena. To nas, međutim, ne priječi da samouvjereno razglabamo o drugim dijelovima, koje nazivamo *prošlost* i *budućnost*. No, iako stvari koje postoje negdje drugdje u prostoru, a ne ovdje, ipak zadržavaju

svoje postojanje, stvari koje ne postoje sada, napominje Sklar, zapravo uopće ne postoje. Vrijeme nužno protječe; bez njegova tijeka, svijest o vremenu ne bi postojala. No, sve što teče, teče u odnosu prema vremenu. Vrijeme, stoga, teče u odnosu prema samome sebi, što je besmisleno budući da ništa ne može teći u odnosu prema sebi. Osim terminologije koja već pretpostavlja postojanje vremena, ne postoji terminologija koja bi omogućila njegovu apstraktnu eksplicijaciju. Nužno je, međutim, sve te pretpostavke dovesti u pitanje. S obzirom na ograničenosti što ih od trenutka pojave nameće podjela rada, metafizika jednostavno ne omogućava provedbu takvog nauma.

Što uzrokuje kretanje vremena i pomiče ga prema kulturi? Što god to bilo, riječ je o nečemu što prethodi našem vremenu, nečemu dubljem i bitno moćnijem. Vrijeme, smatra Conly, *ovisi o temeljnim silama koje neprestance djeluju*.

William Spanos je naznačio kako pojedini latinski izrazi za kulturu ne označavaju samo zemljoradnju i udomaćenje, nego su prijevod grčkih pojmova za prostorno viđenje vremena. U osnovi, ljudi su *vrijemetvorci*, stoji u leksikonu Alfreda Korzybskog; zbog te svoje odlike, čovjek stvara simboličku razinu života, novi umjetni svijet. Tvorba vremena otkriva se u *sve snažnijem podređivanju prirode*. Vrijeme postaje stvarno zato što ima posljedice, a njegovo djelovanje danas je snažnije nego ikad.

Kaže se da je život, u osnovi, putovanje kroz vrijeme; da je riječ o putovanju kroz otuđenje, ne treba posebno naglašavati. *Sretnom čovjeku sat ne otkucava*, kaže njemačka poslovice. Vrijeme koje prolazi, nekoć posve besmisleno, sada postaje neizbježan ritam koji nas ograničava i pritišće, zrcaleći slijepi autoritet. Gayau protok vremena vidi kao *razliku između onoga što čovjeku treba i onoga što ima*, pa time vrijeme postaje *izvorište tuge*. *Carpe diem*, savjetuje poslovice, ali nas civilizacija neprekidno sili da sadašnjost žrtvuemo budućnosti. Vrijeme kontinuirano teži sve strožoj pravilnosti i univerzalnosti. Tehnološki svijet kapitala svoj napredak bilježi u mjerilu vremena i bez njega ne bi mogao postojati. *Važnost vreme-*

društvenom svijetu i izvorima podjele rada koja uobličuje složena, klasno razdijeljena društava i njihov naoko nepovratni *napredak*.

Jedno od općenito prihvaćenih načela fizikalne teorije vezuje smjer vremena za Drugi zakon termodinamike prema kojemu svi sustavi smjeraju sve većoj nezakonitosti i entropiji. Prošlost je, dakle, uvijek sređenija od budućnosti. Neki sljednici Drugog zakona našli su u porastu entropije puni smisao razlikovanja prošlosti i budućnosti.

Ideja o općem načelu nepovratnosti javila se sredinom devetnaestog stoljeća, počevši s Carnotom, odnosno u trenutku kad je industrijski kapitalizam i sâm dosegnuo točku nepovratnosti. Ako je ideja evolucije odražavala optimističku primjenu koncepta nepovratnog vremena, Drugi zakon termodinamike bio je njezina pesimistička inačica. U izvornome smislu, taj je zakon prikazivao svemir kao golemi parni stroj koji se polako gasi, pri čemu njegov rad gubi na učinkovitosti i postaje sve kaotičniji. No priroda, kao što je napomenuo Toda, nije stroj; ona ne radi i ne brine se zbog *reda* ili *nereda*. Kulturalno obilježje te teorije — ili, točnije, zabrinutost kapitala za vlastitu budućnost — uistinu je očito.

Stotinu i pedeset godina poslije, fizikalni teoretici shvatili su da se Drugi zakon i u njemu sadržano objašnjenje smjera vremena nikako ne mogu smatrati riješenim problemom. Mnogi zagovornici ideje o nepovratnosti vremena u prirodi (Haken, Penrose) smatrali su Drugi zakon odveć površnim, sekundarnim, a nikako primarnim zakonom Drugi, poput Sklara, pak sâm koncept entropije smatraju nejasnim i problematičnim; i, konačno, na razini spomenutih zamjerki zbog površnosti, tvrdi se da se pojave što ih opisuje Drugi zakon mogu pripisati isključivo osobitim početnim uvjetima, te kako one ni u kom slučaju ne utjelovljuju nekakvo opće načelo. I dalje, ne može se reći da svaki par događaja koji iskazuje *posljedičnu* međusobnu povezanost istodobno pokazuje entropijsku diferencijaciju. Znanost o složenim sustavima (koja zahvaća bitno šire područje od teorije kaosa) otkrila je da ne teže neredu baš svi sustavi, što također proturječi Drugome zakonu. Štoviše, nepovratnost o kojoj

snažnom pritisku, a znanstvenici su se općenito osjetili slobodnima propitivati temporalne mogućnosti koje su se prošlog generaciji činile nevjerovatnima. U svakom slučaju, barem jedan od smjerova u kvantnoj fizici pokušao je potpuno ukloniti pojam vremena; tako je, primjerice, D. Park zapisao: *Atemporalna reprezentacija puno mi je bliža od one temporalne.*

Zbunjujuće stanje u znanosti našlo je svoj parnjak u ekstremizima društvenoga svijeta. Otudjenje, poput vremena, potiče stvaranje sve većeg broja pritisaka i neobičnosti: u oba slučaja postavlja se dakle, gotovo neizbježno, fundamentalna pitanja.

U petom stoljeću Sv. Augustin požalio se da ne razumije od čega je zapravo sastavljeno mjerenje vremena. Einstein je, priznajući neprimjerenost vlastita odgovora, često definirao vrijeme kao ono što se mjeri satom. Kvantna fizika ukazala je pak na nerazdruživost mjeritelja i mjerenog. Posredstvom procesa koji fizičari nisu uspjeli potpuno shvatiti, čin promatranja ili mjerenja ne samo da otkriva stanje promatrane čestice, nego tu česticu u bitnome smislu i determinira. To je nagnalo Weelera da postavi pitanje: *Pa zar je onda sve — uključujući i vrijeme — zapravo izgrađeno od ničega u činu promatračeva sudjelovanja?* To je još jedan začudan paralelizam budući da otudjenje — gotovo prema definiciji — na svakoj razini, pa i u samim svojim temeljima, traži upravo takav jedan oblik sudjelovanja.

Smjer vremena — neopozivo, isključivo jednosmjerno vrijeme — čudovište je koje se pokazalo užasnijim od bilo koje fizikalne projekcije. Vrijeme bez smjera uopće nije vrijeme, a Cambel definira usmjerenost vremena kao *primarno obilježje složenih sustava.* Vremenski protusmjerno ponašanje atomskih čestica u većini se slučajeva pretvara u ponašanje sustava koje je jednosmjerno, zaključio je Schlegel. Ako vrijeme, dakle, nije utemeljeno u mikrosvijetu, odakle ono dolazi? Zbog čega je naš svijet tako bitno omeđen vremenom? Na ovome mjestu susrećemo se s provokativnom analogijom. Mikrosvijet što ga opisuje fizika, koji se tako tajanstveno preobražava u makrosvijet složenih sustava, odgovara *primitivnom*

na, zapisao je Bertrand Russel, *vezana je prije za naše žudnje, nego za istinu.* Riječ je o žudnji koja je opipljiva gotovo kao i samo vrijeme. Njezini su razmjeri jednako nejasni kao i golemi konstrukt koji nazivamo vremenom.

Vrijeme, poput tehnologije, nikada nije neutralno; ono je, kako s pravom tvrdi Castoriadis, *uvijek bremenito značenjem.* Sve što su umnici poput Ellula rekli o tehnologiji, zapravo se — možda i primjerenije — može primijeniti na vrijeme. Tehnologija i vrijeme jednako su prošireni, sveprisutni i temeljni te, poput otudnosti, općenito shvaćeni kao neizbježne sastavnice života. Poput tehnologije, vrijeme nije samo svojevrsna determinanta, nego i vanjska opna unutar koje se događa razvoj podijeljenog društva. Od svojih podanika, ono zahtijeva marljivost, *realizam*, ozbiljnost te, ponajviše, predanost radu. Poput tehnologije, vrijeme je zapravo posve autonomno; razvija se beskonačno, vlastitim snagama.

No, poput podjele rada, koja stoji u pozadini i pokreće vrijeme i tehnologiju, riječ je ipak o društveno priučenoj pojavi. Ljudi, zajedno s ostatkom svijeta, bivaju usklađeni prema vremenu i njegovu tehničkom utjelovljenju, a ne obrnuto. Ključna sastavnica te dimenzije — kao i samog otuđenja — jest osjećaj da pojedinac nije drugo do bespomoćni promatrač. Svaki pobunjenik mora ustati protiv vremena i njegove nemilosrdnosti. Oslobođenje stoga, u fundamentalnome smislu, mora uključivati oslobođenje od vremena.

Vrijeme i simbolički svijet

Prema Epikuru, *vrijeme je slučaj slučajeva.* Bliže promotren, njegov se nastanak ipak ne doima tako tajanstvenim. Mnogi su, naime, primijetili kako su pojmovi poput *prošlosti, sadašnjosti i budućnosti* prije lingvističke, nego zbiljske ili fizikalne naravi. Tako je, primjerice, neofrojodovski teoretičar Lacan, zaključio kako je iskustvo vremena u biti posljedica jezika. Osoba bez jezičnog aparata vrlo vjerojatno ne bi imala svijest o prolasku vremena. Približivši

se biti problema, R. A. Wilson, napominje kako je jezik nastao zbog potrebe za izražavanjem simboličkoga vremena. Gosseth pak tvrdi kako se sustav glagolskih vremena u indoeuropskim jezicima razvijao usporedno sa sviješću o univerzalnom ili apstraktnom vremenu. Vrijeme i jezik su suznačni, zaključuje Derrida: *biti u jednome znači biti u drugome*. Vrijeme je simbolički konstrukt koji, uvjetno govoreći, neposredno prethodi svima drugima i zahtijeva jezik kao sredstvo vlastite aktualizacije.

Baveći se čovjekovim padom u vrijeme, Paul Valéry zaključio je da je riječ o pokazatelju čovjekova otuđenja od prirode; *čovjekovo stvaranje vremena, svojevrsno je oskvrnuće*, piše spomenuti autor. U bezvremenome razdoblju prije tog pada, koje obuhvaća najveći dio postojanja čovjeka kao vrste, život je — kako se često ističe — imao ritam, ali ne i napredak. Bilo je to stanje u kojem je duša *postojala čitavim svojim bićem*, zapisao je Rousseau, *a vrijeme duši nije značilo baš ništa*. Prije pojave vremena i civilizacije, referentne točke bile su svakovrsne aktivnosti, najčešće u vezi s dokolicom; priroda je slala sve potrebne signale, bez potrebe za bilo kakvim oblikom vremena. Čovječanstvo je najvjerojatnije imalo svijest o uspomenama i svrhama, puno prije nego što je povučena jasna razlika između prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Štoviše, prema procjeni lingvista Whorfa, *nepismene [primitivne] zajednice ni u kojem slučaju nisu nesvjesne; mišljenje tih ljudi događa se na višoj i složenijoj razini racionalnosti od mišljenja civiliziranog čovjeka*.

Skriveni ključ simboličkoga svijeta jest vrijeme; ono stoji u samom temelju ljudske simboličke djelatnosti. Pojava vremena pokreće otuđenje, odmicanje od aboridžinalnog, izvornog bogatstva i cjelovitosti. *Nakon simultanosti iskustva, pojava jezika*, piše Charles Simic, *označila je ulazak u linearno vrijeme*. Istraživači poput Zohar smatraju kako su sposobnosti telepatskog komuniciranja i inherentnih spoznaja morale biti žrtvovane u korist evolucijskog koraka u simbolički život. Iako se takve prosudbe mogu učiniti nategnutima, valja napomenuti kako je i trezveni pozitivist Freud telepaciju opisao kao *moguće izvorno arhaičko sredstvo komunikacije*

interval neovisan o sustavu prema kojem se odnosi, u istom onom smislu u kojem je otuđenje ovisno o vlastitom kontekstu.

Vrijeme time gubi autonomiju i objektivnost pripisane mu u Newtonovu svijetu. Ono je — barem u smislu Einsteinovih izvoda — puno više individualna kategorija, nego kakav apsolutan i univerzalan vladar. Vrijeme je ovisno o specifičnim okolnostima i mijenja se u skladu s čimbenicima poput brzine i gravitacije. No, iako je vrijeme time bitno *razsredišteno*, ono je istodobno koloniziralo subjektivnu razinu kao nikad prije. Budući da su vrijeme i otuđenje uspostavili svoju vladavinu diljem globusa, utjeha koju pruža spoznaja o njihovoj ovisnosti o različitim okolnostima doista je malena. Ta spoznaja svakako donosi olakšanje; no nepromjenjivost otuđenja osigurava da se njutonovski model neovisno o gibajućem vremenu održi duboko u našoj svijesti čak i nakon što je relativnost uklonila teorijske temelje vremena.

Kvantna teorija, koja se bavi najmanjim česticama svemira, poznata je kao temeljna teorija tvari. U bitnom smislu, kvantna teorija slijedi ostale temeljne fizikalne teorije — poput teorije relativnosti — utoliko što ne razabire neki određeni smjer vremena. Njezina temeljna pretpostavka jest indeterminizam, u smislu u kojem je kretanje čestica na toj razini stvar vjerojatnosti. Razmatrajući elemente poput pozitrona, koji se mogu shvatiti kao elektroni koji se kreću unatrag u vremenu, i tahiona, čestica bržih od svjetlosti koje stvaraju pojave i kontekste obrnutoga temporalnog slijeda, kvantna fizika postavila je mnoga temeljna pitanja o vremenu i kauzalnosti. Na razini kvantnog mikrosvijeta otkriveni su česti akuzalni odnosi koji nadilaze vrijeme i dovode u pitanje samu ideju redanja događaja u vremenu. Uočeno je trenutno *međudjelovanje i povezanost između vrlo udaljenih događaja bez prisutnosti bilo kakve posredničke sile ili signala*. Ugledni američki fizičar John Wheeler je svratio pozornost na pojave u kojima određeni čin počinjen u sadašnjosti utječe na razvoj događaja koji su se već dogodili.

Gleick je sažeo situaciju sljedećim riječima: *S nestankom simultanosti, sekvencijalnost se počela urušavati, kauzalnost je podvrgnuta*

ometrizira vrijeme izlažući ga kao ravnu crtu. Znanost je ipak dio kulturalne povijesti vremena.

Kako je već spomenuto, fizika ne poznaje ideju o sadašnjem djeliću vremena koje prolazi. Štoviše, njezini temeljni zakoni ne samo da su povratni u smislu *smjera vremena* — kao što je napomenuo Hawking — nego su *svi nepovratni fenomeni zapravo rezultat osobite naravi ljudske spoznaje*, ističe Watanabe. Time se čak i na tom *najobjektivnijem* području iznova potvrđuje presudan utjecaj ljudskoga iskustva. Zee je to izrazio sljedećim riječima: *Vrijeme je jedini koncept u fizici o kojem ne možemo govoriti a da, prije ili poslije, u raspravu ne uvedemo pojam svijesti.*

Proturječja u vezi s vremenom javljaju se čak i u naoko jasnim područjima. Iako se složenost kod većine složenih vrsta može povećavati, neke vrste ipak ne postaju složenije, što je navelo J. M. Smitha na zaključak da je *vrlo teško reći ima li evolucija u općenitom smislu određeni smjer.*

Kad je riječ o svemiru, često se tvrdi kako *usmjerenost vremena* nedvojbeno potvrđuje međusobno odmicanje galaktika. No općenito govoreći, čini se da je i na tom području jednoglasno prihvaćena tvrdnja prema kojoj je *protjecanje* vremena, sa stajališta temeljnih fizikalnih zakona, posve nebitno i besmisleno; temeljni fizikalni zakoni posve su neovisni o mogućem smjeru vremena. Moderna fizika izlaže određene teorije u kojima vrijeme uopće ne postoji ili se pak vraća u postojanje. Zašto je, dakle, naš svijet vremenski asimetričan? Zašto vrijeme ne može ići naprijed i unatrag? To je doista paradoks, uzme li se u obzir da je molekularna dinamika u cijelosti reverzibilna. Valja u svakom slučaju istaknuti ono bitno: pitanje smjera vremena pokazuje se izrazito složenim, a taj mogući smjer u bitnom smislu odgovara odrednicama društvenoga okružja.

Ideja o protoku vremena očituje se u pojmovima prošlosti i budućnosti koji pak ovise o odrednici poznatoj pod nazivom sadašnjost. Zahvaljujući Einsteinovoj teoriji relativnosti postaje, međutim, jasno da univerzalna sadašnjost ne postoji: svemir ne poznaje neko *jedinstveno sada*. Drugim riječima, ne postoji neki utvrđeni

među pojedincima. Ako, dakle, svijest ili nepostojanje svijesti o vremenu tvore samu bit kulturnoga života, onda uspostava svijesti o vremenu i susljedna kultura znače svojevrsno osiromašenje ili čak razobličjenje potaknuto vremenom.

Posljedice tog nametanja vremena jezikom, pokazuju kako on nije ništa manje nedužan, neutralan ili neprijeporan od prvoga. Vrijeme, piše Kant, ne samo da je u temelju svih naših reprezentacija, nego je — upravo stoga — i temelj naše prilagodbe na kvalitativno suženi, simbolički svijet. Naše iskustvo u ovome svijetu pod stalnim je i sveobuhvatnim pritiskom da postane reprezentacija; ono mora gotovo nesvjesno biti uniženo u simbole i mjere. *Vrijeme*, zapisao je njemački mistik Meister Eckhart, *priječi svjetlost da nas potpuno obasja*. Svijest o vremenu omogućava nam da se simbolički odnosimo prema vlastitoj okolini; izvan okvira takva otuđenja, vrijeme ne postoji. Upravo uz pomoć napredujuće simbolizacije, vrijeme postaje oprirođeno, postaje danošću i uklanja se iz prostora svjesne kulturalne proizvodnje. *Vrijeme postaje ljudsko u mjeri u kojoj biva aktualizirano u jeziku*, piše Ricoeur. Simboličko srastanje u spomenutom procesu vezano je za neprekidno gušenje nagonske žudnje; represija stvara osjećaj tijeka vremena. Neposrednost polako uzmiče, oslobađajući prostor za posredovanja koja povijest čine mogućom — na čelu takvih posredovanja stoji jezik. Polako se otvara pogled koji uvelike prozire banalne iskaze poput ovoga koji kaže: *vrijeme je nepojmljiva kvaliteta danoga svijeta* (Sebba). Broj, umjetnost i religija, ti nestvarni fenomeni materijaliziranog života, postaju dijelom *danoga* svijeta. Ti novonastali običaji potiču pak, zaključuje Gurevitch, *proizvođenje novih simboličkih sadržaja, stvarajući privid napredovanja vremena*. Simboli, pa tako i vrijeme, dobivaju odjednom vlastiti život u tom skupnom, interaktivnom napredovanju. Djelo Davida Brainea *Zbiljnost vremena i postojanje boga*, u tom je smislu vrlo ilustrativno. Autor, naime, tvrdi da je upravo zbiljnost vremena dokaz božje opstojnosti; eto logike civilizacije u punom svjetlu. Svi su rituali pokušaj da se, uz pomoć simbolizma, vrati u bezvremeno stanje. No, ritual je čin apstrakcije, izdvajanja iz

tog stanja; pogrešan korak koji vodi sve dalje od željenoga cilja. *Bez-vremenost* broja sastavni je dio toga kretanja, pri čemu broj uvelike pridonosi učvršćivanju koncepta vremena. Štoviše, Blumenberg velikim dijelom ima pravo kad tvrdi da se *vrijeme ne mjeri kao nešto oduvijek prisutno; ono biva stvoreno u prvom činu mjerenja*. Da bismo izrazili vrijeme, moramo ga nekako kvantificirati; broj je, stoga, ključan. Čak i tamo gdje vrijeme već postoji, sve izlomljeniji društveni život snaži njegovu materijalizaciju isključivo uz pomoć broja. Tako svijest o prolasku vremena nije osobito razvijena u plemenskih naroda, koji ne označavaju njegov tijek kalendarima ili satovima.

Vrijeme: izvorno značenje toga pojma u jeziku starih Grka jest podjela. Broj, jedanput priključen vremenu, čini takvu podjelu ili odvajanje puno moćnijom. Necivilizirani narodi prebrojavanje živih bića često smatraju *nesretnim* i općenito se opiru usvajanju takve djelatnosti. Sklonost brojanju nikako nije spontana i neizbježna, no *već u ranim civilizacijama*, obavješćuje Schimmel, *brojevi su dio stvarnosti okružen nekim osobitim vidom privlačnosti*. Ne iznenađuje, stoga, što među drevnim kulturama s najsnažnije razvijenom svijesću o vremenu — egipatskoj, babilonskoj, majskoj — postoji snažna veza između brojeva, rituala i božanstava; Maye i Babilonci imali su bogove brojeva.

Puno kasnije, satni je mehanizam — urešen brojevima — potaknuo društvo na dodatno apstrahiranje i kvantifikaciju iskustva vremena. Svaki pogled na sat, svako očitavanje vremena, mjerenje je koje pridružuje motritelja satnog mehanizma *protoku vremena*. Znajući koliko je sati ili, točnije, *koje je vrijeme*, čovjek posve nesvjesno zapada u zabludu da znade *što je vrijeme*. No kad bismo odbacili satove — podsjeća nas Shallis — nestalo bi i objektivno vrijeme. Ukratko, kad bismo dokinuli specijalizaciju i tehnologiju, otuđenje bi jednostavno nestalo.

Matematizacija prirode je bila temelj dolaska modernog racionalizma i znanosti na Zapadu. Sama je pak proizašla iz potrebe za brojem i mjerenjem koji su, poput srodnih učenja o vremenu, slu-

Je li *fizikalno vrijeme* istovjetno vremenu u našoj svijesti; ako nije, u čemu je razlika? U fizici, vrijeme je nedefinirana temeljna dimenzija, te je u tom smislu jednako neosporna i nerazložena danost kao i u izvanznanstvenom području. To nas podsjeća da znanstvene zamisli, poput svih ostalih oblika mišljenja, izvan vlastita kulturalnog konteksta gube svoj izvorni smisao. One su simptomi i simboli pojedinih načina života iz kojih izrastaju. Prema Nietzscheu, svako pisanje nužno je metaforičko; no ta se opaska vrlo rijetko primjenjivala na znanost. Znanost se temelji na neobično snažnoj razdiobi unutarnjih i vanjskih svjetova, sna i stvarnosti. Sama ta dioba omogućena je procesom matematizacije prirode, što je u bitnom smislu značilo da se znanstvenik služi metodom koja ga izdvaja iz šireg konteksta i koja ga ne obvezuje da obrazlaže porijeklo i značenje njezinog/njegovog projekta. Unatoč tomu, piše H. P. Robinson, *različite kozmologije što ih je čovječanstvo stvaralo u različitim vremenima i na različitim mjestima ipak neizbježno zrcale fizičko i intelektualno okružje, a ponajprije osobite interese i kulturu pojedinih društava*.

Subjektivno vrijeme, kao što ističe P. C. W. Davies, *ima neka obilježja koja izostaju u ,izvanjskome' svijetu i koja presudno utječu na naše poimanje stvarnosti* — jedna od njih je svakako i svijest o *prolasku* vremena. Čovjekov osjećaj odvajanja od svijeta uvelike je posljedica upravo tog proturječja. Mi postojimo u vremenu (i otuđenju), ali vrijeme ne postoji u fizičkome svijetu. Varijabla vremena, koliko god bila korisna na polju znanosti, ipak je teoretski konstrukt. *Zakoni znanosti*, objasnio je Stephen Hawking, *ne razlikuju prošlost i budućnost*. Trideset godina prije toga, Einstein je otišao korak dalje; u jednom od posljednjih pisama, zapisao je: *Ljudi poput nas, koji vjeruju u fiziku, svjesni su da je razlikovanje prošlosti, sadašnjosti i budućnosti samo snažan i ustrajan privid*. Znanost, međutim, i na druge načine snažno utječe na položaj što ga vrijeme ima u društvu. Što ga se više *racionalizira*, to se više gube različite varijacije vremena. Tako, primjerice, teorijska fizika bitno ge-

nestvarnosti, otuđenosti i poimanje života pukim slijedom trenutaka, praćeni žudnjom za istaknutom autonomnošću i samopoštovanjem. Uzme li se u obzir proširenost tih *simptoma* i žudnja, nimalo ne čudi što se narcizam nadaje kao potencijalna emancipatorska sila. Narcistički zahtjev za potpunim zadovoljenjem u svakom je slučaju jedan oblik subverzivnog individualizma.

Narcis *prezire i poriče vrijeme* (Alford) čime dakako, potiče burnu reakciju branitelja vremena i autoriteta. Tako primjerice, psihijatar Mark Stern piše: *Budući da vrijeme prebiva izvan nadzora pojedinca, on mora odgovoriti svim njegovim zahtjevima... Hrabrost je antiteza narcizma*. No kako god bilo, to stanje koje nedvojbeno može imati i negativne sastavnice, ipak sadržava klicu drugačijeg poimanja stvarnosti koje smjera bezvremenom savršenstvu u čijem su sklopu bivanje i postojanje jedno, a vrijeme je implicite zaustavljeno.

Vrijeme u znanosti

Iako nisam znanstvenik, znam da sve stvari počinju i završavaju u vječnosti. Tekst objavljen u časopisu *Walter Tevis Science* pod naslovom *Čovjek koji je pao na zemlju* možda ne problematizira vrijeme i otuđenje s istom onom izravnošću kojom to čine, primjerice, neki psiholozi. No, znanost itekako može biti korisna u osvjetljavanju teme koja je pred nama i to ponajprije zbog mnogih poveznica između znanstvene teorije i ljudskoga života.

Prema mišljenju N. A. Kozyreva, *vrijeme je zacijelo važniji i najtajanstveniji prirodni fenomen*. Sadržaj toga pojma uvelike nadilazi dosege prirodoznanstvene domišljatosti. Štoviše, neki znanstvenici (poput Dinglea) smatraju da su *svi postojeći problemi vezani za pojam vremena izvan dosega fizike*. Znanost — a osobito fizika — možda, stoga, neće iznjedrati odgovore na postavljena pitanja o vremenu; odgovori, po sebi otuđeni i vrlo neizravni, mogli bi stići iz ponešto drugačijeg područja mišljenja.

žili tržišnom kapitalizmu. Održanje broja i vremena kao osnovnih točaka geometrijskog sustava pokazalo se ključnim za Znanstvenu revoluciju, što se odražava u Gelilejevu naputku prema kojemu valja izmjeriti sve što je mjerljivo, a mjerljivim učiniti sve što nije takvo. Matematički djeljivo vrijeme je nužno za osvajanje prirode i razvoj prvotnih oblika moderne tehnologije.

Od tada pa nadalje, brojevno zasnovano simboličko vrijeme postalo je nevjerojatno stvarno, apstraktna konstrukcija *uklonjena, i čak suprotna svakom unutaršnjem i izvanjskom ljudskom iskustvu* (Syzamosi). Pod njegovim pritiskom, novac i jezik, roba i informacija, postajali su sve teže razlučivi, a podjela rada sve snažnija.

Simbolizirati znači izražavati svijest o vremenu jer simbol utjelovljuje strukturu vremena. Još je jasnija Meerloova formulacija: *Razumjeti simbol i njegov razvoj znači zahvatiti samu bit ljudske povijesti*. Suprotnost tomu je život neciviliziranih plemena koji protječe u sveobuhvatnoj sadašnjosti koju nije moguće svesti na jedan jedini trenutak matematičkog sada. I dok je neprekidno sada uzimalo pred sve većim oslanjanjem na sustave znakovnih simbola (poput jezika, umjetnosti, rituala i mita) odvojenih od sadašnjosti, počela se razvijati još jedna apstrakcija — povijest. Povijesno vrijeme nije ništa više inherentno i ništa manje nametnuto zbilji, nego što su to bili prijašnji, manje razvijeni vremenski oblici.

Postupnim procesom sinteze, astronomska opažanja dobivaju nova značenja. Postavši zasebnim prostorom znanja, astronomija postaje oruđem za određivanje rasporeda rituala i koordinaciju aktivnosti složenoga društva. Uz pomoć zvijezda, godina i godišnja doba postaju instrumentima organizacijskog autoriteta. Uobličenje kalendara je temelj uobličjenja civilizacije. Kalendar je prvi simbolički artefakt koji je regulirao društveno ponašanje iskazivanjem vremena. Ovdje, međutim, nije riječ o kontroli vremena nego o potpunoj opreci: vrijeme u ovome slučaju uvodi čovjeka u svijet stvarnog otuđenja. Nije na odmet spomenuti da naša riječ kalendar dolazi od latinske riječi *calendus* koja označava prvi dan u mjesecu kad se podmiruju svi poslovni računi.

Vrijeme za molitvu, vrijeme za rad

Vrijeme nikada nije potpuno sadašnje, zapisao je stoik Krisip, nakon čega se koncept vremena nastavio razvijati pod utjecajem temeljnog judeo-kršćanskog učenja o pravocrtnom, nepovratnom kretanju od stvaranja prema spasenju. To u biti povijesno poimanje vremena čini samu jezgru kršćanstva; sva temeljna poimanja mjerljivog, jednosmjernog vremena postoje već u spisima Svetog Augustina iz petog stoljeća. Usporedno sa širenjem nove religije javila se, na praktičnoj razini, potreba za jasnim mjerenjem vremena, kako bi se održao red u samostanskom životu. Zvona koja su osam puta na dan pozivala redovnike na molitvu čula su se daleko izvan samostanskih zidina, čime je mjerenje vremena nametnuto društvu u cjelini. Prema tvrđnji Marca Blocha, ljudi su tijekom razdoblja feudalizma i dalje iskazivali *priličnu ravnodušnost prema vremenu*, ali nije slučajno da su prvi javni satovi resili pročelja katedrala na Zapadu. U tom kontekstu valja napomenuti da je oglašavanje točnog vremena za molitvu bila jedna od temeljnih sastavnica srednjovjekovnog islama.

Izum mehaničkog sata pokazao se jednom od najvažnijih prekretnica u povijesti znanosti i tehnologije, a prema nekima i čitave čovjekove umjetnosti i kulture. Napredak u točnosti mjerenja pružio je autoritetima mnoge mogućnosti što se tiče tlačenja. Jedan od prvih pobornika novih mehaničkih satova bio je i vojvoda Gian Galeazzo Visconti, koji je 1381. godine opisan kao *ozbiljan i vješt vladar zaljubljen u red i točnost* (Fraser). Kao što je 1976. zapisao Weizenbaum, satni mehanizam je počeo stvarati *jednu posve novu stvarnost... koja je bila i ostaje osiromašena verzija one stare*.

Dogodila se kvalitativna promjena. Čak i kad se ništa nije događalo, vrijeme nije prestajalo teći. Od tada pa nadalje, svi događaji uvršteni su u taj homogeni, objektivno mjereni, pokretni okvir — a to je jednocrtno napredovanje naišlo na otpor. Najekstremniji su bili kilijastički, tisućljetnički pokreti koji su se od četrnaestog do sedamnaestog stoljeća javljali diljem Europe. Članovi pokreta čes-

nutku velike opasnosti... to su rijetka, prolazna stanja čija snaga omogućava bijeg iz zagrljaja vremena. *Bezvremenost je ideal užitka*, zapisao je Marcuse. Prolazak vremena, s druge strane, potiče zaborav onoga što jest i što može biti. Vrijeme je neprijatelj erosa i snažan saveznik represivnog poretka. Mentalni procesi nesvjesnoga zapravo su bezvremeni, zaključio je Freud, ... *vrijeme ih ne mijenja, a ideja vremena se na njih ne može primijeniti*. Žudnja je stoga uvijek izvan vremena. Kao što je 1932. godine zapisao Freud: *Na razini Ida nema ničega što bi odgovaralo pojmu vremena; tamo nema svijesti o prolasku vremena*. Marie Bonaparte ustvrdila je da slabljenjem potpune kontrole ega vrijeme postaje sve plastičnije i da se sve više pokorava načelu užitka. Među neciviliziranim narodima, snovi su jedan oblik mišljenja; ta je sposobnost vjerojatno nekoć bila zajednička svim ljudima. Nadrealisti su vjerovali da se stvarnost može puno bolje pojmiti uspostavom veza s našim nagonskim, podsvjesnim iskustvima; Breton je, primjerice, vlastitim ciljem proglasio brisanje granica između sna i svjesne stvarnosti.

Dok sanjamo, svijesti o vremenu jednostavno nema, a na njezino mjesto stupa osjećaj prisutnosti. Ne iznenađuje stoga, što upravo snovi — posve neosjetljivi na vremenska pravila — privlače pozornost ljudi koji tragaju za putem prema slobodi; ne iznenađuje ni to što nesvjesno, šibano *olujama nagona*, zastrašuje svakog tko pati od neuroze koju nazivamo civilizacija. Norman O. Brown smatrao je svijest o vremenu ili povijesti bitnom sastavnicom represije; dokućem represije, smatrao je autor, čovjek bi se oslobodio vremena. Slično tomu, Colerigde je u tvorcu *planske proizvodnje* prepoznao tvorca vremena.

U *Kritici ciničkoga uma*, Peter Sloterdijk je iznio zahtjev za *radikalnim i bezrezervnim prihvaćanjem Ida*, narcističkim samopotvrđivanjem koje će otvoreno ismijavati mrzovoljno društvo. Narcizam je, dakako, tradicionalno bio odbačen kao opačina, kao *heretičko samoljublje*. U stvarnosti to je značilo da je bio povlastica vladajuće klase, dok su svi ostali (radnici, žene, robovi) morali biti pokorni i predani samoporicanju. Simptomi narcizma su osjećaji ispraznosti,

cionalnih potreba. Slično tomu, Reichenbach je filozofije postavljene protiv vremena, poput religije, okarakterizirao *svjedočanstvima emocionalnog nezadovoljstva*. Slijedeći Freuda, Bergler i Roheim protumačili su prolazak vremena kao simbol razdoblja odvajanja čiji su korijeni u ranome djetinjstvu. *Kalendar je najeksplicitnija manifestacija tjeskobe odvajanja*. Proširene kritičkim dosezima na području društvenih i povijesnih razmatranja, implikacije tih nedovršenih tvrdnji mogle bi poslužiti kao važan doprinos suvremenim raspravama. Svedene isključivo na područje psihologije, one nažalost zadržavaju bitnu ograničenost i varljivost.

U svijetu otuđenja odrastao čovjek nije sposoban ostvariti ili vratiti slobodu pred vremenom koju dijete po prirodi uživa – i na kraju mora izgubiti. Učenje vremena kao bit školovanja, od presudne je važnosti za društvo. To učenje, lapidarno ističe Fraser, *gotovo je paradigmatički nositelj bitnih značajki procesa civiliziranja*. Pacijentica Joosta Meerlooa je sarkastično zaključila: *Vrijeme je civilizacija, želeći time reći kako su vremenski rasporedi i pretjerano vrednovanje točnosti razorna oružja kojima odrasli pokoravaju djecu*. U svojim razmatranjima Piaget nije uspio naći potvrdu prirođenosti vremena. Štoviše, pokazalo se da apstraktan pojam vremena mladim ljudima stvara priličan problem. Ono nije nešto što djeca spontano usvajaju, niti postoji spontana upravljenost na vrijeme.

Sve veći pritisak što ga vrijeme čini na pojedinca, očituje se u porastu broja pacijenata koji pokazuju simptome vremenske tjeskobe. Dooley govori o *činjenici da upravo ljudi opsesivne naravi, bez obzira na oblik neuroze od koje pate, izrazito učestalo koriste se pojmom vremena i pokazuju visoko razvijenu svijest o vremenu...* U djelu *Analitika i vrijeme* Pettit uvjerljivo upućuje na blisku povezanost neuroze i vremena, a Meerloo razmatrajući karakter i dostignuće Mussolinija i Eichmana upozorava na *neprijepornu povezanost prisile i fašističke agresije*.

Čapek je vrijeme nazvao *golemom i kroničnom halucinacijom ljudskog uma*; malen je broj iskustava koja se doista mogu nazvati bezvremenima. Orgazam, LSD, život koji *prolazi pred očima* u tre-

to su poticali seljačke ustanke s ciljem povratka u stanje izvorne jednakosti, te su se izričito protivili povijesnom poimanju vremena. Iako su te utopijske eksplozije ugušene, ostaci nekadašnjeg poimanja vremena održali su se kao *niz*e razine narodne svijesti na mnogim područjima.

U vrijeme renesanse prevlast vremena dosegla je novu razinu, s obzirom na to da su javni satovi počeli oglašavati svih dvadeset četiri sata u jednome danu, a dodana im je i nova kazaljka koja je odbrojavala sekunde. Snažan osjećaj sveproždiruće prisutnosti vremena uvelike je obilježio spomenuto razdoblje, što se najbolje očituje u pojavi lika Oca Vremena. Renesansna je umjetnost sjedinila grčkog boga Kronosa s rimskim bogom Saturnom i sačinila poznato okrutno božanstvo kao utjelovljenje moći Vremena, naoružano smrtonosnom kosom koja naznačuje njegovu povezanost sa zemljoradnjom/pripitomljavanjem. I dok je Ples smrti zajedno sa sličnim srednjovjekovnim uprizorenjima smrti prethodio pojavi Oca Vremena, umjesto smrti sada u središte pozornosti dolazi vrijeme. U sedamnaestom stoljeću ljudi su prvi put počeli osjećati vlastitu pripadnost određenom stoljeću. Čovjek je sada počeo djelovati unutar vremena. Djela Francisa Bacona *Muževno rođenje vremena* i *Rasprava o novom planetu* zahvaćaju novootvorenu dimenziju i otkrivaju na koji način izoštrano poimanje vremena može pomoći razvoju novog duha znanosti. *Odabrali vrijeme znači spasiti* (uštedjeti) *vrijeme*, piše Bacon, *a istina je kći vremena*. Slijedeći istu misaonu ravan, Descartes izlaže ideju o bezgraničnosti vremena. On je utoliko jedan od prvih zagovornika moderne ideje napretka, bitno povezane s idejom beskonačnog pravocrtnog vremena, a to su ideje koje svoj tipičan izraz nalaze u filozofovu nalogu prema kojem čovjek mora postati *gospodar i posjednik prirode*.

Newtonov univerzum uređen poput satnog mehanizma krunsko je dostignuće Znanstvene revolucije u sedamnaestom stoljeću, utemeljeno na njegovu poimanju *apsolutnog, istinskog i matematičkog vremena koje, po sebi i po vlastitoj naravi, protječe uvijek jednako, bez povezanosti s bilo čime što je vječno*. Vrijeme je sada veliki vla-

dar koji nikome ne polaže račune i na kojega ništa ne utječe, vladar posve neovisan o vlastitome okružju: ono je oblik neoborivog autoriteta i savršeni jamac nedokidiva otuđenja. Unatoč promjenama u znanosti, klasična njutonovska fizika je do danas ostala u korijenu prevladavajućeg, uvriježenog poimanja vremena.

Pojava neovisnog, apstraktnog vremena odrazila se u pojavi rastuće, formalno slobodne radničke klase čiji su članovi bili prisiljeni prodavati vlastitu radnu snagu kao apstraktno dobro na tržištu. Prije nadolaska tvorničkog sustava, ta radna snaga – tada već podvrgnuta upokoravajućem djelovanju vremena – bila je zrcalna slika Vladara Vremena: bila je slobodna i neovisna samo u načelu. Prema Foucaultovoj prosudbi, Zapad je od toga časa postao *karceralno društvo*. Sâm slučaj možda još bolje opisuje balkanska uzrečica: *sat je lokot*.

U simboličkom činu odbacivanja moderne znanosti i civilizacije, Rousseau je 1749. godine odbacio svoj sat. No, tada prevladavajući duh vremena puno bolje zrcali dar što ga je Marie Antoinette primila prigodom zaruka: riječ je o pedeset i jednom satu. Sama riječ i više je nego prikladna jer ljudi su sve više radili ravnajući se prema satu, a satovi su ubrzo postali jednim od najtraženijih artikala industrijske ere.

William Blake i Goethe napali su Newtona, simbol novog vremena i znanosti, zato što je udaljio život od prostora osjetilnosti i sveo čitavu prirodu na mjerljive sastavnice. Ideolog kapitalizma Adam Smith, s druge je pak strane, objeručke prihvatio i proširio Newtonove ideje zahtijevajući sve veću racionalizaciju i rutinizaciju u području rada. Poput Newtona, Smith je stvarao očaran sve moćnijim i neumoljivim vremenom i promicao daljnju podjelu rada kao željeni cilj i pokazatelj apsolutnog napretka.

Puritanci su gubljenje vremena proglasili prvim i načelno najsmrtnijim od grijeha; stoljeće poslije, ta se tvrdnja preobličila u kovanicu Bena Franklina *vrijeme je novac*. Tvornički sustav utoliko su omogućili upravo urari, a satni je mehanizam postao simbol i glav-

Na početku puta prema književnoj slavi Samuel Beckett mudro je pisao o *vremenu koje tako dobro vlada vještinom nanošenja boli*. Njegova drama *U očekivanju Godota* očito slijedi istu misaonu ravan, baš kao i njegovo djelo *Murphy*, gdje vrijeme u umu glavnog lika postaje povratno. A kada se kazaljke mogu kretati u oba smjera, naša svijest o vremenu, pa i samo vrijeme, jednostavno nestaju.

Psihologija vremena

Jedno od temeljnih pitanja na polju psihologije jest: postoji li fenomen vremena neovisno o pojedincu ili vrijeme prebiva isključivo u pojedinačnoj svijesti o vremenu? Husserl, primjerice, nije uspio pokazati zašto se svijest u modernome svijetu nužno konstituira u vremenu. Znamo da iskustva – poput svih vrsta događaja – nisu po sebi ni prošla, ni sadašnja, ni buduća. I dok je do sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća sociologija pokazivala razmjerno malo zanimanje za vrijeme, zanimanje psihologa za vrijeme nakon 1930. godine vrtoglavo se povećavalo. Vrijeme je pojam koji neobično vješto izmiče *psihologijskoj* definiciji. Što je vrijeme? Što je iskustvo vremena? Što je otuđenje? Što je iskustvo otuđenja? Da su kojim slučajem spomenuti pojmovi bili primjereno razmotreni, njihov bi međuodnos bio posve jasan. Davies vidi prolazak vremena kao *psihologijski fenomen tajanstvenog porijekla*, te zaključuje da će *zagonetka uma biti riješena tek kad riješimo zagonetku vremena*. Uzme li se u obzir umjetno odvajanje pojedinca od društva koje u bitnome smislu određuje prostor njihova djelovanja, nimalo ne čudi što su psiholozi i psihoanalitičari poput Eislera, Loewalda, Namnuma i Morrisa imali *velike poteškoće* u razmatranju vremena!

Neki su rezultati ipak postignuti. Hartcollis je primjerice, napomenuo da vrijeme nije samo apstrakcija, nego i osjećaj, a Korzybski ide korak dalje tvrdeći da je *vrijeme osjećaj potaknut uvjetima koji vladaju u svijetu...* Svi mi čitav život *iščekujemo Godota*, piše Arlow uvjeren da naše iskustvo vremena proizlazi iz neispunjenih emo-

svijest o sadašnjosti, baš kao što je Joyce veličao trenutak epifanije. U djelu *Marije Epikurejac*, Pater opisuje trenutak kad Marije odjednom postaje svjestan mogućnosti postojanja jednog stvarnog svijeta onkraj vremena. Swinburne je pak tragao za utočištem izvan vremenom pregaženih zemalja, a Baudelaire je izrazio bojazan i mržnju prema razornom neprijatelju, kronološkom vremenu.

Smušenost razdoblja razorenog vremenom i ubrzavanjem povijesti navela je moderne pisce na nov i nerijetko ekstreman pristup vremenu. Proust je uspostavio odnose među događajima koji nadilaze konvencionalni vremenski poredak i time prekršio njutonovsko poimanje kauzalnosti. U svojem trinaestotomnom *Traganju za izgubljenim vremenom*, zapisao je kako *svaka minuta koju oslobodimo iz okova vremena u nama budi... pojedinca oslobođenog iz okova vremena*, te nam otkriva jedini prostor u kojemu čovjek može živjeti u skladu sa samom biti svih stvari, prostor posve izvan vremena.

Filozofija dvadesetog stoljeća bila je također uvelike zaokupljena vremenom. Primjeri zabludjelih pokušaja da se pronađe izvorno vrijeme doista su brojni; nalazimo ih kod međusobno vrlo različitih mislilaca kao što su, primjerice, Bergson i Heidegger, od kojih je potonji uistinu deificirao vrijeme. Djelo A. A. Mendilova *Vrijeme i roman* otkriva nam dominantan položaj vremena u romanima dvadesetog stoljeća, poglavito onima Joycea, Woolfove, Conrada, Jamesa, Gidea, Manna i, dakako, Prousta. U drugim studijama, poput Churchove, naslovljene *Vrijeme i stvarnost*, popis romanopisaca upotpunjen je imenima kao što su Kafka, Sartre, Faulkner i Vonnegut.

Na vrijeme usmjerena literatura nije, dakako, povezana isključivo s prostorom romana. Pjesništvo T. S. Eliota često izražava žudnju za bijegom iz vremenom ograničene i vremenom gonjene svakodnevice. U pjesmi „Spaljeni Norton” Eliot piše:

Vrijeme prošlo i vrijeme buduće
Svijesti tek malko prostora daju.
Biti svjestan jest biti izvan vremena.

no uporište poretka, discipline i represije potrebnih za stvaranje industrijskog proletarijata.

Hegelov veličajni sustav s početka devetnaestog stoljeća slavio je *porinuće u vrijeme* kao osnovni trenutak Povijesti; vrijeme je naš *usud i potreba*, zapisao je. Postone je naznačio da je *napredak* apstraktnog vremena usko povezan s *napretkom* kapitalizma kao načinom života. Razorni valovi industrijalizma utopili su otpor ludita; općenito vrednujući čitavo to razdoblje, Lyotard je zaključio da je *bolest vremena tada postala neizlječiva*.

Usložnjavanje klasnog društva iznjedrilo je potrebu za proširenjem dosega vremenskih signala. Bitke protiv vremena, ističu Thompson i Hohn, ustupile su mjesto sukobima zbog vremena; svi pokušaji otpora prema jarmu vremena i zahtjevima što ih ono podrazumijeva potpuno su razbijeni, a zamijenile su ih rasprave o pravilnoj determinaciji vremenskih odsječaka ili trajanju radnog dana. (Valja spomenuti da je u svojem obraćanju Prvoj Internacionali, u srpnju 1868., Karl Marx zagovarao tezu prema kojoj dijete s navršenih devet godina treba početi s radom.)

S tornja katedrale, satni mehanizmi spustili su se u sudove i vijećnice, zatim u banke i željezničke postaje i konačno stigli u džepove i zapešća svih poštenih građana. Kako bi potpuno koloniziralo prostor subjektivnosti, vrijeme je moralo proći proces *demokratizacije*. Kao što su isticali Adorno i mnogi drugi, uspješnost pokoravanja izvanjske prirode ovisi o razmjernom pokoravanju unutarnje prirode ili naravi čovjeka. Drugim riječima, potpuno oslobađanje sila proizvodnje ovisilo je o pobjedi vremena u njegovu dugovječnom ratu protiv slobodne svijesti. Industrijalizam je dodatno osnažio uvriježenoost vremena koje se u tome razdoblju pokazalo u svom najopakijem obliku. Upravo je ta sastavnica, piše Giddens, *ključ dubokih transformacija svakodnevnog društvenog života potaknutih nadolaskom kapitalizma*.

Vrijeme nezaustavljivo juri, kaže stara poslovice, u svijetu koji je sve ovisniji o vremenu i u kojemu vrijeme postaje sve jedinstvenije. Jedan jedini sat nametnuo se čitavome svijetu i prevladao na čita-

vom globusu; u njegovoj sudnici nema mogućnosti pomilovanja i žalbi. Standardizacija svjetskog vremena je označila pobjedu učinkovitog/strojnog društva, jednog univerzalizma koji dokida partikularnost u istom smislu u kojem su kompjutori izazvali homogenizaciju mišljenja.

Paul Virilio dalekovidno je zaključio da *gubitak materijalnog prostora nužno vodi vladavini vremena*. U još jednoj provokativnoj tvrdnji Virilio obrće uvriježeno shvaćanje prema kojemu se povijest rađa kao posljedica sazrijevanja svijesti o vremenu. Prema njegovim riječima, mi već živimo u sustavu tehnološke temporalnosti koji je uvelike zasjenio povijest... *ključnim pitanjem sve manje postaje odnos prema povijesti, a sve više odnos prema vremenu*.

Ostavimo li, međutim, po strani takve teoretičarske iznimke, obilje dokaza i svjedočanstava potvrđuje središnju ulogu vremena u društvu. U tekstu *Vrijeme — novi izvor prednosti u tržišnoj utakmici* (srpanj, 1988., *Harvard Business Review*) George Stark Jr. pridaje vremenu vodeću ulogu u području poslovanja: *Kao strateško oružje, vrijeme je istovjetno novcu, produktivnosti, kvaliteti, pa čak i inovativnosti*. Raspolaganje vremenom, odnosno time management, nikako nije vezano isključivo za poslovne tvrtke; Levineova studija o javnim satovima provedena u šest zemalja, pokazala je da je točnost tih satova razmjerna razini industrijaliziranosti života u svakoj od zemalja. Tekst Paula Adlera (siječanj, 1993., *Harvard Business Review*) naslovljen *Osvajanje vremena i kretanja*, jasno promiče neotejlorovsku standardizaciju i discipliniranje rada: iza razvikanih kultura *demokracije na radnom mjestu* u nekim su se tvornicama uz *discipliniranost vremena i kretanja, održale i formalne birokratske strukture ključne za učinkovito i kvalitetno obavljanje rutinskih operacija*.

Vrijeme u književnosti

Procvat pisanja je nedvojbeno omogućio učvršćivanje pojma vremena i početak povijesti. No, kako ističe antropolog Goody, *usmene su kulture najčešće već posve spremne za usvajanje takvih noviteta*. Na to ih je pripremio sam jezik. McLuhan je pak nekoliko puta isticao kako je pojava tiska, uz masovno opismenjivanje, osnažila logiku pravocrtnosti vremena.

Život se polako i postojano prilagođavao novim uvjetima. *Jer, sada me vrijeme učinilo svojim brojčanikom*, zapisao je Shakespeare u *Richardu II*. Uz *bogatstvo, vrijeme* je bila jedna od omiljenih riječi u jeziku slavnoga barda opsjednutog vremenom. Stotinu godina poslije Defoeov Robinzon Crusoe ukazao je na nemogućnost bijega od vremena. Lutajući pustim otokom, Crusoe velik dio vremena provodi u razmišljanju o prolasku vremena; bilježiti sve dogodovštine — čak i u tako neobičnim okolnostima — značilo je ponajprije voditi računa o vremenu sve dok su, dakako, pero i tinta omogućavali vođenje bilježaka.

Northrop Frye je smatrao *savez vremena i Zapadnog čovjeka* središnjom odrednicom romana. U djelu *Uspion romana*, Ian Watt također se usredotočio na zaokupljenost vremenom koja je u osamnaestom stoljeću potaknula uspon romana. Kao što je Jonathan Swift zapisao u *Gulliverovim putovanjima*, likovi u tome djelu nikada nisu činili ništa bez pogleda na Gulliverov sat. *Nazivao ga je svojim proročištem i rekao da pokazuje točno vrijeme za svaki od postupaka u njegovu životu*. Liliputanci su zaključili da je sat Gulliverov bog. Sterneov *Tristram Shandy*, napisan u osvit Industrijske revolucije, počinje tako da Tristramova majka prekida njegova oca u času mjesecne obljube: *Dragi moj, reče moja majka, jesi li navio sat?*

U devetnaestom stoljeću, Poe nekoliko puta satirički pristupa autoritetu satova, povezujući ih s buržujskom površnošću i opsjednutošću redom. Prema Hauserovim riječima, glavni lik Flaubertovih romana je vrijeme; Walter Pater tražio je u književnosti onaj *posve cjeloviti trenutak kad se prošlost i budućnost stapaju u snažnu*